

נר זיכרון לאחי החסיד
הרב יעקב חיים מלמד כהן זצ"ל
איש חיל ורב פעלים בשדה החינוך ובכל ענייני ציבור
שכל מעשיו היו לשם שמים

עושר, כבוד וחיל במקרא

בין מפעלות ה' מונה חנה בתפילתה:

"ה' מוריש ומעשיר,
משפיל (=מוריש) אף מרומם (=מעשיר).
מקים מעפר דל מאשפת ירים אביון
להושיב עם נדיבים¹
וקסא כבוד ינחלם"

(שמו"א, ב', ז-ח).

ה' נותן לאדם עושר, שמביא עמו כבוד.

אבל יש גם "עושר שמור לבעליו לרעתו" (קהלת, ה', יב). ויש "איש אשר יתן לו האלהים עשר ונכסים וכבוד... ולא ישליטנו האלהים לאכל ממנו כי איש נכרי יאכלנו" (קהלת, ו', ב). בוודאי משום שחטא, וחלקו של עשיר זה עם "עשה עשר ולא במשפט בחצי יָמוּ יעזבנו ובאחריתו יהיה נבל" (ירמיה, י"ז, יא).

ברם אם אין החטא מעכב, צמוד לעושר כבוד: "והעושר והכבוד מלפניך" (דבה"א, כ"ט, יב; וראה רש"י שם). והחכמה מכריזה "עושר וכבוד אתי" (משלי, ח', יח) ו"בשמאולה עושר וכבוד" (משלי, ג', טז).

אמנם יש "וגם לא לחכמים לחם וגם לא לנבנים עושר" (קהלת, ט', יא), אבל על כיוצא באלה נאמר "עטרת חכמים עושר" (משלי, י"ד, כד). חכמתם היא עושרם.

ה' נותן עושר וכבוד לראוי לו מבלי שיבקש. ה' אומר לשלמה בחלום הלילה: "וגם אשר לא שאלת נתתי לך גם עושר גם כבוד" (מלכ"א, ג', יג).

וגם מלכי יהודה הצדיקים נתן להם עושר: "ויהי ליהושפט עושר וכבוד לרב" (דבה"ב, י"ח, א). אמנם הוא חטא "ויתחתן לאחאב" (שם) ונתחבר לאחאב במלחמתו, ויהוא בן

¹ ובהקבלה: "מקימי מעפר דל מאשפת ירים אביון להושיבי עם נדיבים עם נדיבי עמו" (תהילים, קי"ג, ז-ח).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חנני החוזה אומר לו "ובזאת עליך קצף מלפני ה', אבל דברים טובים נמצאו בך" (דבה"ב, י"ט, ב-ג) ולפיכך לא נענש. ולפענ"ד הוא שילם שכר לשופטים שהעמיד.

וכן "ויהי ליחזקיהו עֶשֶׂר וכבוד הרבה מאד ואוצרות עשה לו לכסף ולזהב" וגוי (דבה"ב, ל"ב, כז), והשתמש בעושרו לעשות חסדים: "ויותר דברי יחזקיהו וחסדיו הנם כתובים" וגוי (שם, לב).

הנביא מזהיר: "אל יתהלל עשיר בעֶשְׂרוֹ" (ירמיה, ט', כב). והעובר על זאת סופו שהעושר יעזוב אותו:

"אל תיגע להעשיר מבינתך חדל.

התעוץ (התעוץ קרי) עיניך בו [=בעושר] ואיננו

כי עשה יעשה לו כנפים" וגוי

(משלי, כ"ג, ה).

אחשוּרוֹש נתגאה בעושרו: "בהרא'תו את עֶשֶׂר כבוד מלכותו" וגוי (אסתר, א', ד), וכל העושר הזה נתבזבז במלחמותיו עם היוונים, והוכרח להטיל מס: "וישם המלך אחשרש (אחשוּרוֹש קרי) מס על הארץ" וגוי (אסתר, י', א).

וכן המן התפאר בעושרו: "ויספר להם המן את כבוד עֶשְׂרוֹ" וגוי (אסתר, ה', יא), ונתקיים בו "ולחוטא נתן ענין לאסוף ולכנוסי (קהלת, ב', כו) - זה המן, 'לתת לטוב לפני האלהים' (שם) - זה מרדכי (ואסתר)² דכתיב 'ותשם אסתר את מרדכי על בית המן' (אסתר, ח', ב)" (מגילה, י, סע"ב).

בעל דברי הימים הוסיף בהבטחת ה' לשלמה 'נכסים' בין 'עֶשֶׂר ו'כבוד': "ולא שאלת עֶשֶׂר ונכסים" ו'עֶשֶׂר ונכסים וכבוד אתן לך" (דבה"ב, א', יא-יב). 'נכסים' נצמד ל'עֶשֶׂר' גם בקהלת: "גם כל האדם אשר נתן לו האלהים עֶשֶׂר ונכסים" (קהלת, ה', יח), "עֶשֶׂר ונכסים וכבוד" (קהלת, ו', ב)³.

כבוד בהוראת עושר

סמיכות שגורה זו של 'כבוד' ל'עֶשֶׂר' הוסיפה ל'כבוד' הוראה חדשה: 'עושר'. והנה כמה דוגמות:

1. התורה מספרת על עושרו של יעקב אבינו: "ויפרץ האיש מאד מאד ויהי לו צאן רבות ושפחות ועבדים וגמלים וחמרים"⁴ (בראשית, ל', מג), ובני לבן אומרים: "ומאשר לאבינו עשה את כל הכבוד הזה"⁵ (בראשית, ל"א, א).

² מלה זו איננה בכל כתיב-היד ובכל הנוסחאות.

³ עלתה על דעתי ש'נכסים' הם נכסי דלא ניידי, אבל הכתוב ביהושע דוחה דעה זו מכול וכול: "ויאמר אליהם [יהושע לבני גד ולבני ראובן] לאמר **בנכסים** רבים שובו אל אהליכם ובמקנה רב מאד בכסף ובזהב" וגוי (יהושע, כ"ב, ח).

⁴ השווה 'מעשה ידיו בְּרִכָּת וּמְקַנְהוּ פְּרָץ בארץ" (איוב, א', ט).

⁵ השווה 'עשה עֶשֶׂר" (ירמיה, י"ז, ח).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

2. במזמור תהילים (שנוהגים לאמרו בבית אבל): "אל תירא כי יעשר איש כי ירבה **כבוד ביתו**. כי לא במותו יקח הכל לא יִכַד אחריו **כבודו**" (תהילים, מ"ט, יז-יח).
3. "להיות אלמנות שללם ואת יתומים יבֹזו... על מי תנוסו לעזרה ואנה תעזבו **כבודכם**" (ישעיה, י"ב, ב-ג). כבודכם היינו עשרכם.⁶
גם בספרות התלמוד נמצא הצמד עושר וכבוד: "חיים של עושר וכבוד" (ברכות, טז, ב), "ונותנת לו עושר וכבוד", "והנוגי והכוח והעושר והכבוד" (פרק "קניין תורה")⁷.
ובמשנה בא "כבוד" בהוראת 'עושר': "במה דברים אמורים בעני שבישראל אבל במכובד - הכול לפי כבודו" (כתובות, סוף פרק ו). מכובד הוא עשיר, שהרי הוא בא בניגוד לעני, ו"לפי כבודו" פירושו: לפי עושרו.
ומכאן שגם 'כְּבֹד' משמעו לפעמים עשיר: "ואברם כְּבֹד מאד במקנה בכסף ובזהב" (בראשית, י"ג, ב).

ברכה וכבוד לעומת נתינה

בני המזרח בתקופת המקרא דיברו בלשון נקייה ומכובדת, ולא השתמשו בפועל 'נתן' בהגשת מתנה ובהבטחת מתנה, שבו דיברו על מתן לעניים (למשל: "נתן לאביונים" - תהילים, קי"ב, ט). וכשהגישו מתנה קראו לה "ברכה".
יעקב אומר לעשו: "קח נא את **ברכתני**" וגוי (בראשית, ל"ג, יא), עכסה מבקשת מאביה: "הבה לי **ברכה**" (שופטים, א', טו), דוד שולח לזקני יהודה מן השלל ואומר להם: "הנה לכם **ברכה** משלל אויבי ה'" (שמו"א, ל', כו), ונעמן אומר לאלישע: "ועתה קח נא **ברכה** מאת עבדך" (מלכ"ב, ה', טו).
וכשרצו לדבר על הבטחה למתן מתנה או להעשיר השתמשו בפועל 'לְכַבֵּד'. כך אומר בלק לבלעם: "כי **כבד אכבדך** מאד" (במדבר, כ"ב, יז), "האֲמַנְס לא אוכל **כְּבֹדְךָ**" (שם, לו) "אמרתי **כבד אכבדך** והנה מנעך ה' מכבוד" (במדבר, כ"ד, יא).
אבל בלעם, שהייתה לו "עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה" (אבות, ה', יט) מדבר בלשון המונית: "אם **יתן** לי בלק מלא ביתו כסף וזהב" (במדבר, כ"ב, יח; כ"ד, יג).
וכן "**כבד** את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך" (משלי, ג', ט) - בצדקה ומתנות עניים מדבר הכתוב, ו"יכבד את ה'" פירושו תן צדקה לעניים, ובכך כאילו נתת לה', כמו שנאמר "מְלִנָה ה' חונן דל" (משלי, י"ט, יז) - החונן דל כאילו מלווה ה'.
ומנוח אומר למלאך, שחשבו ל"איש האלהים" ("כי לא ידע מנוח כי מלאך ה' הוא") ושבירש אותו ואת אשתו על הולדת בנם: "כי יבא דבריך (דְּבַרְךָ קרי) **וכבדנוך**" (שופטים, י"ג, טז-יז).
ונראה לעני"ד שגם "**יְכַבֵּד**" פירושו יקבל מתנה, יקבל פרס מאדוניו: "נִצֵּר תאנה יאכל פריה ושִׁמְר אדְנִיו יְכַבֵּד" (משלי, כ"ב, יח) "יְכַבֵּד" מקביל ל"יאכל פריה".

⁶ השווה 'עשה עשר... בחצי ימיו יעזבנו' (ירמיה, י"ז, ח).

⁷ רגילים לצייין (בטעות): אבות פרק ו'.

חיל בהוראת עושר

- גם השם 'חיל' נרדף לעושר, ובכמה פסוקים בא בהקבלה ל'אוֹצֵר' ול'עוֹשֵׂר':
1. "הַבְּטָחִים עַל חֵילָם וּבִרְבַּע עֶשְׂרֵם יִתְהַלְלוּ... וְעִזְבוּ לְאַחֲרֵים חֵילָם" (תהילים, מ"ט, ז, יא).
 2. "חֵיל גֹּיִם תֹּאכְלוּ וּבִכְבוֹדָם תִּתְיַמְרוּ" (ישעיה, ס"א, ו).
 3. "טוֹב יִנְחֵיל בְּנֵי בָנִים וְצַפּוֹן לְצַדִּיק חֵיל חוֹטֵא" (משלי, י"ג, כב).
 4. "חֵילָךְ וְאוֹצְרוֹתֶיךָ לְבַז אֶתְךָ" (ירמיה, ט"ו, יג).
 5. "חֵילָךְ כָּל אוֹצְרוֹתֶיךָ לְבַז אֶתְךָ" (ירמיה, י"ז, ג).
 6. "יִשְׂאוּ עַל כֶּתֶף עוֹרִים (עֲגִירִים קְרִי) חֵילֵיהֶם וְעַל דְּבֶשֶׁת גְּמָלִים אוֹצְרֵתָם" (ישעיה, ל', ו).
 7. "הִשְׁמַר לְךָ... פֶּן תֹּאכַל וּשְׁבַעְתָּ... וּבִקְרָךְ וְצֹאנְךָ יִרְבֶּן וְכֶסֶף זֶהָב יִרְבֶּה לְךָ... וְאִמַּרְתָּ בְּלִבְּךָ כֹּחִי וְעֵצָם יָדִי עָשָׂה לִי אֵת הַחֵיל הַזֶּה. וְזָכַרְתָּ אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ כִּי הוּא הֵנִתֶנְךָ לְךָ כֹּחַ לַעֲשׂוֹת חֵיל" (דברים, ח', יא-יח).
 8. "בְּחִכְמוֹתֶיךָ וּבִתְבוּנוֹתֶיךָ עֲשִׂית לְךָ חֵיל וְתַעֲשֶׂה זֶהָב וְכֶסֶף בְּאוֹצְרוֹתֶיךָ... הַרְבֵּית חֵילָךְ וַיִּגְבַּה לְבַבְךָ בְּחֵילָךְ" (יחזקאל, כ"ח, ד-ה).

והתואר 'גיבור חיל' ניתן גם לעשיר. וכך מתאר מחבר מגילת רות את גיבור הספר בועז:

"וּלְנַעֲמִי מִידַע (מוֹדַע קְרִי) לְאִשָּׁה אִישׁ גִּבּוֹר חֵיל מִמְשַׁפַּחַת אֲלִימֶלֶךְ וְשֵׁמוֹ בְּעֹז" (רות, ב', א).

ובהמשך הדברים הוא מספר לנו על שדותיו הרבות - שדות שעורים וחיטים: "עַד אִם כָּלוּ אֵת כָּל הַקִּצִּיר אֲשֶׁר לִי" (שם, כא).

"וְתִדְבַק בְּנַעֲרוֹת בְּעֹז לְלֶקֶט עַד כְּלוֹת קִצִּיר הַשְּׁעִירִים וְקִצִּיר הַחִטִּים" (שם, כג).

והרבים, 'גיבורי החיל', הם העשירים במלכות ישראל, שעליהם הטיל מנחם את תשלום המנחה שהגיש למלך אשור: "בֹּא פוֹל מֶלֶךְ אֲשׁוּר עַל הָאָרֶץ וַיִּתֵּן מִנְחָם לְפֹל אֶלְפִי כֶּסֶף לְהִיּוֹת יָדָיו אֶתּוֹ לְהַחֲזִיק מִמְּלַכָּה בִּידוֹ. וַיֵּצֵא מִנְחָם אֵת הַכֶּסֶף עַל יִשְׂרָאֵל עַל כָּל גְּבוּרֵי הַחֵיל לְתֵת לְמֶלֶךְ אֲשׁוּר, חֲמִשִּׁים שְׁקָלִים כֶּסֶף לְאִישׁ אֶחָד" (מלכ"ב, ט"ו, יט-כ).

"אנשי חיל" = עשירים?

ולבי אומר לי, שגם הביטוי "אנשי חיל" הנזכר בעצת יתרו למשה בין תכונות האנשים הראויים להתמנות שופטים הוראתו 'עשירים': "וְאֵתָה תַחֲזֶה מִכָּל הָעָם אַנְשֵׁי חֵיל יִרְאֵי אֱלֹהִים אַנְשֵׁי אֲמַת שְׂנֵאִי בְּצַע"י⁸ (שמות, י"ח, כא).

⁸ ויש כאן שיכול: אנשי חיל / אנשי אמת / יראי אלהים / שנאי בצע.

ומה ראית לומר כך? שופט עשיר שעינו שבעה והוא ירא ה' לא ייטה אחרי הבצע ולא ייקח שוחד. וישראל רחמנים בני רחמנים הם, והשופט ירחם על הנתבע העני. אבל יראתו קודמת לחכמתו ולא יעביר על מצוות התורה "ודל לא תהדר בריבו" (שמות, כ"ג, ג), ויוציא לאור משפט צדק, ולא יימנע מלחייב את העני אם נמצא חייב בדונו. אך לאחר שגזר את דינו יקום מכיסא משפט ויעשה צדקה עם העני, כמו שאמרו חז"ל על דוד המלך שהכתוב אומר עליו: "ויהי דוד עשה משפט וצדקה" (שמו"ב, ח', טו). וזה לשון התלמוד במסכת סנהדרין (ו, ע"ב): "וכן בודד הוא אומר 'ויהי דוד עשה משפט וצדקה'. והלוא כל מקום שיש משפט אין צדקה, צדקה אין משפט? אלא משפט שיש בו צדקה... זיכה את הזכאי וחייב את החייב וראה שנתחייב עני ממון ושלם לו מתוך ביתו, זה משפט וצדקה: משפט לזה וצדקה לזה. משפט לזה [=לתובע] שהחזיר לו ממנו וצדקה לזה [=לנתבע] שהוציא גזלה מתחת ידו".

צדקה במקרא היא נקבה של **צדק**, ורק במקום אחד בארמית המקרא באה **צדקה** בהוראת נדבה לעניים: "לָהֶן מִלְכָּא מִלְכִּי? שְׁפֵר עֵלִיד (עֲלֵד קרי) וְחִטִּיד (וְחִטָּאֵד קרי) בְּצִדְקָה פְּרָק וְעִוְיָתְךָ בְּמִתְן עֲנִי" (דניאל, ד, כד; = לכן מלכי עצתי תיטב בעיניך וחטאיך בצדקה פדה ועוונותיך בחנינת עניים). אבל חז"ל דרשו כל צדקה שבמקרא בהוראת נדבה לעניים.

והתלמוד הירושלמי (יבמות פ"ד, הי"ב, ו, ע"ב) מביא מעשה ברבי שעשה משפט וצדקה:⁹ מעשה בשלושה עשר אחים, ומתו שנים עשר מהם בלא בנים. באו האלמנות לפני רבי וביקשו להתייבם. אמר לו רבי לְבָם: לָךְ יָבָם. אמר היבם: אין בכוחי לפרנס אותן. אמרו הן: כל אחת מאתנו תזון חודש בשנה. אמר [היבם]: ומי יזון חודש העיבור? אמר רבי: אני זזון חודש העיבור. והתפלל עליהם והלכו להם. אחר שלוש שנים באו טעונים שלושים ושישה תינוקות. באו ועמדו לפני חצרו של רבי. עלו [בני ביתו של רבי] ואמרו לו לרבי: כפר של תינוקות עומדים למטה ומבקשים לשאול בשלומך. הביט רבי מן החלון וראה אותם. אמר להם: מה מעשיכם כאן? אמרו לו: אנו מבקשים שתיתן לנו את חודש העיבור. נתן להם את חודש העיבור.¹⁰

בוודאי מעשה זה היה אחד מרבים, כי התלמוד אינו ספר היסטוריה, וכל מעשה כזה קשור לאיזו הלכה.¹¹

⁹ אני מביא כאן את המעשה בתרגום עברי.

¹⁰ הגמרא בבבא בתרא (ח, ע"א) מספרת על מעשה צדקה נוסף של רבנו הקדוש ש"פתח אוצרות בשני בצורת", עיי"ש. ומכאן שראשי העם ושופטיו דאגו לעניים.

¹¹ גם שופטי ישראל בימינו רחמנים בני רחמנים הם. ואביא כאן מעשה שהיה בירושלים בימי נעוכי, ונשאר חרות על לוח לבי:

מעשה בבעלת בית שתבעה לדין את העוזרת שעבדה אצלה, על גנבת זוג נעליים מארונה. העוזרת סיפרה באוזני השופט בבכי מר, שהיה ליל אירוסין שלה, ולא היו לה נעלים שלמות, ושאלה מארון הנעלים זוג מתאים על מנת להחזירו למחרת אותו יום, אבל מזלה הרע גרם, שבעלת הבית ראתה באותו בוקר נעליה ברגלי העוזרת בטרם הספיקה להחזירן למקומן. השופט התרשם שאמת בפי הנערה, אבל גם שאילה שלא מדעת גנבה היא, ותחת עונש מאסר הטיל עליה קנס בסכום ניכר. לאחר קריאת גזר הדין קם מעל

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וכך דאגו חכמי ישראל גם לכוהן הגדול, העומד בראש הסולם שעל שלביו עומדים ראשי העם, שגם הוא יהיה עשיר, וכך דרשו בספרא (תורת כוהנים):

"והכהן הגדול מאחיו (ויקרא, כ"א, י) - שיהא גדול מאחיו בנוי בעושר בכוח בחכמה ובמראה. אין לו [עושר] - מניין שיגדלוהו בשל אחיו? ת"ל 'הגדול מאחיו' שיגדלוהו משל אחיו. אמרו עליו על פנחס איש חבתה שעלה גורלו להיות כוהן גדול והלכו אחריו גזברים ומרכולין ומצאוהו שהיה חוצב ומילאו עליו את המחצב דינרי זהב. א"ר חנניה בן גמליאל וכי סתת היה והלא חתנינו היה והלא לא מצאוהו אלא חורש"

(תורת כוהנים, אמור, פרשה ב', א).

סיכום

השמות 'עושר' ו'כבוד' צמודים במקרא בהרבה מקומות, ובעל דברי הימים ומחבר קהלת הוסיפו לצדם גם את השם 'נכסים'. מתוך צמידות זו קיבל השם 'כבוד' הוראת עושר, והתואר 'קָבֵד' הוראת 'עשיר'. גם הפועל 'כיבד' הוראתו בכמה מקומות 'העשיר, נתן מתנות', ו'קָבֵד' פירושו יקבל מתנה או פרס מרבו. מכאן באנו גם לשם 'חיל', שבכמה מקומות הוראתו עושר ובא עם 'עשר' ועם "אוֹצָר". גם 'גיבור חיל' הוראתו לפעמים 'עשיר', ואולי גם "אנשי חיל" שבפי יתרו פירושו 'עשירים', וזו אחת מן התכונות הנדרשות לשופט בישראל. ואף הכוהן הגדול צריך שיהיה עשיר, ואם אין לו יעשירוהו אחיו.

כיסא המשפט, פתח את ארנקו, הוציא מטבעות אחדות, ואמר שהוא תורם לקנס, וקרא לנוכחים בבית המשפט לעשות כמחו. כתום המגבית קרא לשמש בית המשפט שייקח את הכסף וילך לשלם בקופת בית המשפט. אחר-כך ביקש מבעלת הבית שתמשיך להעסיק את הנערה, ולא תזכיר לה את המעידה הזאת. כמדומני שבעל-הדבר היה השופט חשין ז"ל.